

Тамактанууну жакшыртуу жана
азык-түлүк коопсуздугу үчүн
жарандык альянс

Scaling Up
NUTRITION

ENGAGE • INSPIRE • INVEST

ТУУРА ТАМАКТАНУУ УКУГУНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ

Катышуучулар үчүн колдонмо

**ТАМАКТАНУУНУ ЖАКШЫРТУУ ЖАНА АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУ
ҮЧҮН ЖАРАНДЫК АЛЪЯНС**

**ТУУРА ТАМАКТАНУУ УКУГУНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ
Катышуучулар үчүн колдонмо**

Бишкек-2020

Авторлор:

Журупова Б.К., т.и.к., М. Рыскулбеков атындагы КЭУнун профессору

Нургуль Исраилова, тамактануу боюнча эксперт, тренер

“Туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүү” колдонмосу Тамактанууну жакшыртуу жана азык-түлүк коопсуздугу үчүн жарандык альянстын тренерлерине арналган. Бул колдонмо калктын туура тамактанууга болгон укугун ишке ашыруу үчүн мониторинг жүргүзүүгө жарандык сектордун өкүлдөрүн окутуучу тренерлерди даярдоо максатында иштелип чыкты.

Колдонмодо ар бир адамдын туура тамактанууга болгон укугунун сакталышынын маанилүү экендигине басым жасоо менен тамактануу жана азык-түлүк коопсуздугу боюнча негизги түшүнүктөр, учурдагы сунуштамалар, эркектер менен аялдардын, балдар менен чоң кишилердин бирдей укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн, басмырлабоо принциптерин эске алуу менен мониторинг жүргүзүү ыкмалары жалпыланган.

Колдонмодо калктын туура тамактанууга болгон укугунун сакталышы көз карашынан алганда тамактануу жана азык-түлүк коопсуздугу боюнча жергиликтүү пландарга мониторинг жүргүзүүнүн артыкчылыктарын жана максаттарын кантип аныктоо керектигин түшүнүү үчүн иш жүзүндөгү мисалдар жана инструменттер сунушталат.

Колдонмо SUN Movement Pooled Fund Grants Project долбоорун ишке ашыруунун алкагында “Тамактанууну жакшыртуу жана азык-түлүк коопсуздугу үчүн жарандык альянс” КБсынын колдоосунда иштелип чыкты жана тираждалды.

Киришүү

Тамактанууга укук адамдын эң негизги укугу болуп саналат, аны камсыз кылуу үчүн комплекстүү мамиле талап кылынат, ал азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу максатында ишке тартылган төмөнкү бардык тараптардын биргелешкен ишин карайт: мамлекеттик бийлик органдары, академиялык коомчулук (илим жана билим берүү), тамактануу жаатында иштеген өкмөттүк эмес уюмдар жана бизнес-коомчулук (айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр, кайра иштетүү өнөр жайы, соода уюмдары жана башкалар).

2012-жылдын апрель айында БУУнун Адам укуктары боюнча кеңеши бардык мамлекеттерди өздөрүнүн жарандарынын толук камдуу тамактанууга укугун камсыз кылууга чакырган. БУУнун Кеңешинин чакырыгында “Мамлекеттер тамактанууга укукту колдоо жана коргоо үчүн биринчи деңгээлдеги жоопкерчиликти тартат...”¹ деп көрсөтүлгөн.

Өлкөлөрдүн тамактанууга укукту таанышы ал укуктун улуттук деңгээлде ишке ашырылышын камсыз кылат, анткени бул туура тамактанууга укукту аткарууга жана анын сакталышын контролдоого мамлекеттин түздөн түз милдети соттук чечмелөөдөгү белгисиздикти болтурбоого мүмкүндүк берет, себеби мындай укук так билдирилет. Мында мониторинг жүргүзүү системасы абдан маанилүү, ал түрдүү региондордо калктын иш жүзүндө тамактануусуна, азык-түлүк коопсуздугуна, туура тамактанууга укуктун сакталышын ийне-жибине чейин баалоого мүмкүндүк берет. Мониторинг жүргүзүүнүн жүрүшүндө алынган маалыматтар туура тамактанууга укукту ишке ашырууну камсыз кылуу боюнча сунуштамаларды түзүү үчүн маалымат базаларын түзүүнү камсыз кылат, бул өз кезегинде калктын жана жалпысынан өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун жана тамактануусун жакшыртууга түрткү берет.

Ушул окутуучу курстун алкагында катышуучуларга “азык-түлүк коопсуздугу” жана “тамактануу”, “тамактанууга укук”, “мониторинг жүргүзүү”, “тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүү” жөнүндө түшүнүк, азык-түлүк коопсуздугунун жана тамактануунун учурдагы концепциясы, көп сектордук кызматташтык жана азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу боюнча облустук пландардын ишке ашырылышына мониторинг жүргүзүүнүн мисалында тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүү боюнча практикалык иш берилет.

Бул окутуучу тренинг төмөнкү булактарга таянган:

- ФАО, ЕС. Азык-түлүк коопсуздугу жана толук кандуу тамактануу. Глобалдуу чакырыктарга жооптор. Окутуу курстары үчүн материалдар / Klaus Klennert басмасы// InWEnt – Internationale Weiterbildung gGmbH Capacity Building International, Germany Штарнберг деңизиндеги Фельдафинг айылды өнүктүрүү, азык-түлүк жана керектөөчүлөрдү коргоо бөлүмү, 2007
- Бириккен Улуттар Уюмунун азык-түлүк жана айыл чарба уюму: Lesson 4: Legislating for the right to adequate food. - Рим, 2014
- Бириккен Улуттар Уюмунун азык-түлүк жана айыл чарба уюму: Lesson 5: Тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүү жол-жоболору. - Рим, 2014
- Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасы. Өнүктүрүүнү пландаштыруу, анын жыйынтыктарына мониторинг жүргүзүү жана баа берүү боюнча колдонмо / Сарашвати Менон, Джудит Карл, Канни Вигнараджа, Нью-Йорк, АКШ, 2009. – 225 б.

---

¹ БУУнун Жаңылыктар борборунун маалыматы боюнча
<http://www.un.org/Russian/news/fullstorynews.asp?newsID=17209>.

1-СЕССИЯ

КАТЫШУУЧУЛАРДЫН ТААНЫШУУСУ. ТРЕНИНГДИН МАКСАТТАРЫ, КАТЫШУУЧУЛАРДЫН КҮТҮҮЛӨРҮ. ТРЕНИНГДИН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Окутуунун максаттары:

Бул сессияда катышуучулар:

- ✓ “укук – бул: ...”, “укуктун белгилери:” дегендерди талкуулоо

Таблица - “укук – бул: ...”, “укуктун белгилери:” деген флипчарт даярдоо

Укук – бул	Укуктун белгилери:
<ul style="list-style-type: none"> • аткаруу үчүн милдеттүү болгон ченемдердин системасы; • мамлекет тарабынан белгиленет; • коомдук мамилелерди жөнгө салат; • ченемдерди бузуу юридикалык кесепеттерге алып келет; • мыйзамдуу жана мыйзамсыз жүрүм-турумдардын расмий критерийи	<ul style="list-style-type: none"> • ченемдүүлүк (жалпы мүнөздөгү жүрүм-турум эрежелерин белгилейт)*; • жалпыга милдеттүүлүк (иш-аракеттер бардыгына жайылтылат)*; • мамлекет тарабынан кепилдикке алынгандык (мамлекеттик мажбурлоо чаралары менен бекемделген)*; • интеллектуалдык-эргтик мүнөз (укук адамдардын эркин жана аң-сезимин билдирет)*; • формалдуу аныктык (укуктун ченемдери расмий түрдө билдирилген)*; • системалуулук (укук – бул ички макулдашылган, тартипке салынган организм)*.
Укук ээси – бул	Милдеттенмелерди алып жүрүүчүлөр
<ul style="list-style-type: none"> • адам	<ul style="list-style-type: none"> • мамлекет

2-СЕССИЯ

АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУ ЖАНА ТУУРА ТАМАКТАНУУ

Окутуунун максаттары:

Бул сессияда катышуучулар төмөнкүлөрдү билишет:

- ✓ “азык-түлүк коопсуздугу”, “туура тамактануу” деген терминдердин маанилерин;
- ✓ азык-түлүк коопсуздугунун учурдагы концепциясын: тамак-аш коопсуздугун кошо алганда болушун, жеткиликтүүлүгүн, колдонулушун жана стабилдүүлүгүн;
- ✓ “азык-түлүк коопсуздугу” менен “туура тамактануунун” өз ара байланышын.

Тренер: сиздер адабияттан/интернеттен түрдүү терминдерди жолуктура аласыздар, мисалы, “туура тамактануу”, “рационалдуу тамактануу”, “балансталган тамактануу” ж.б. Маңызы боюнча бул терминдердин мазмуну бирдей. Биз тренингде “туура тамактануу” деген терминди колдонобуз.

“Туура тамактануу” – бул:

- ✓ талапка шайкеш келген;
- ✓ адамдын өсүп-өнүгүүсүн жана нормалдуу жашоо-турмушун камсыз кылган;
- ✓ ден соолукту чыңдоого жана;

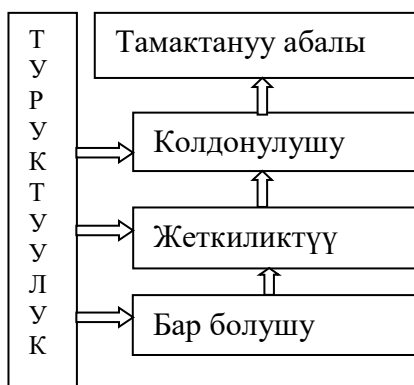
✓ оорулардын алдын алууга жардам берген тамактануу ыкмасы.

“Коопсуздук” деген сөздү кандай түшүнөсө болот. Кыргыз Республикасында “ мыйзамында “коопсуздук” түшүнүгү “инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгондугунун абалы” деп аныкталган.

Мисалы: жол коопсуздугу (жол кырсыктар адамдардын өлүмүнө алып келиши мүмкүн), суу коопсуздугу (суу чыгаруучу жайлар кайтарылбаса сууну ууландыруу, суу аркылуу ооруларды жайылтууга болот), “улуттук коопсуздук”, “өздүк коопсуздук”, “экологиялык коопсуздук”, “маалыматтык коопсуздук”, “жолдордун жана ташуулардын коопсуздугу”, “аскердик коопсуздук”, “азык-түлүк коопсуздугу” сыяктуу коопсуздуктун көп түрлөрү бар.

Бул сессияда “АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУ” талкууланат. Азык-түлүк коопсуздугу улуттук коопсуздукка теңдеш, анткени азык-түлүк коопсуздугунун жок болушу калктын жашоо-турмушуна, саламаттыгына, жадагалса өлкөнүн генофондуна коркунуч жаратат.

“Азык-түлүк коопсуздугу”:

Кыскача-лекция:

Коопсуз тамак-аш – бул жегенде, адамдын ден-соолугуна жана өмүрүнө коркунуч келтирбеген азык. Тамак-аш азыктары өндүрүү, даярдоо, ташуу жана сактоо учурунда адамдын ден-соолугуна жана жашоосуна коркунучтуу болуп калышы мүмкүн. Мисалы, пестициддерди, антибиотиктерди, гормондорду, консерванттарды колдонуу, даярдалган тамак-аштын бактериялар, вирустар, мителер менен булганышы.

Курамында микробдор же зыяндуу химикаттар бар кооптуу азыктар ич өткөктөн баштап ракка чейинки жана майып кылуучу жугуштуу ооруларды (ботулизм сыяктуу) 200дөн ашуун ооруну пайда кылат.

Коопсуз тамак-аш жана азык-түлүк коопсуздугу ажырагыс байланышта. Кооптуу тамак-аш адамдардын ооруларын жаратып, азык-түлүк коопсуздугун түзгөнгө жолтоо болот

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму тамак-аштын коопсуздугун жогорулатуу боюнча сунуштары 5 жөнөкөй эрежелерди камтыйт:

1. Тазалыкты сактоо (колду жана бетти самындап тыкандык менен жуу);
2. Бышкан тамактардан чийки тамактарды бөлүп сактоо;
3. Тамак-ашты жеткиликтүү температурада кылдат бышыруу;
4. Тамак-ашты коопсуз температурада сактоо (муздакычта);
5. Коопсуз сууну жана коопсуз чийки тамактарды колдонуу (жашылчалар, пастерленген сүт сыяктуу иштетилген азыктар).

3-СЕССИЯ

АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУНУН ДЕНГЭЭЛДЕРИ ЖАНА ТҮЗҮМҮ

Окутуунун максаттары:

- азык-түлүк коопсуздугунун түзүмдөрү: *бар болушу* → *жеткиликтүүлүк* → *колдонулушу* → туруктуулугу;
- азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлдери;
- азык-түлүк коопсуздугунун жана тамактануунун бузулушунун өз ара байланышы.

«БАР БОЛУШУ» биринчи түзүм – *бул азык-түлүктүн иш жүзүндө бар болушу*. Муну өздүк өндүрүштүн, же болбосо базардан/дүкөндөн сатып алуу же алмаштыруу жолу менен камсыз кылса болот.

Азык-түлүк коопсуздугунун «БАР БОЛУШУ» кийинки 9 топтогу азыктардын көлөмү аркылуу бааланат:

1. нан жана нан азыктары;
2. эт жана эт-азыктары;
3. сүт жана сүт-азыктары;
4. жумуртка;
5. жашылчалар жана коон-дарбыз;
6. мөмө-жемиштери жана жемиштер;
7. картошка;
8. кант;
9. өсүмдүк майы.

Азык-түлүк коопсуздугунун экинчи түзүмү «ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮК» болуп саналат. Жеткиликтүүлүк – *бул бардык үй чарбаларынын жана ушул үй чарбалардын бардык мүчөлөрүнүн тиешелүү азык-түлүктү алуу жана жакшы тамактанууну камсыз кылуу үчүн жетиштүү каражатка ээ болушу*. Жеткиликтүүлүк үй чарбаларынын деңгээлинде ресурстарга (акчанын, иштеген ишинин жана билиминин болушу), ошондой эле азык-түлүккө болгон бааларга жараша болот.

Жеткиликтүүлүккө өздүк өндүрүштүн, базардан, дүкөндөрдөн сатып алуунун эсебинен жетишүүгө болот. Кыйла маанилүү фактор болуп үй чарбаларынын жеткиликтүү киреше алуусу саналат, ага тамак ичүүгө муктаждыктарын канааттандыруу үчүн азык-түлүк сатып ала алат.

Азык-түлүк коопсуздугунун үчүнчү түзүмү «КОЛДОНУЛУШУ» болуп саналат. Толук кандуу азык-түлүк жетиштүү өлчөмдө болгондо жана аларга жете алганда үй чарбалары кайсыл азык-түлүктү сатып алуу, кандайча даярдоо, пайдалануу жана аны үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүү жөнүндө чечим кабыл алышы мүмкүн.

Азык-түлүктү туура пайдалануудан (колдонуудан) төмөнкүлөр көз каранды болот:

- балдардын өсүшү жана өнүгүшү (дене-боюнун жана интеллектуалдык),
- балдардын, кош бойлуу аялдардын арасында аз кандуулуктун жайылышы;
- йоддун, А витамининин жана башка азыктандыруучу заттардын жетишсиздигинин таралышы, ал андан ары адамдын ден соолугунун абалына таасир көрсөтөт,

- арыктоонун (тойо жебестик), бою жакшы өспөөнүн, ашыкча дене салмагынын жана семирүүнүн тарашы,
- калориялуулук, белоктордун, майлардын, углеводдордун, микроэлементтердин, витаминдердин жана башка азыктандыруучу заттардын, клетчаткалардын болушу боюнча тамактануунун тууралугу.

«ТУРУКТУУЛУК» деген төртүнчү түзүмү азык-түлүк коопсуздугунун убакыт фактору болуп эсептелет. Туруктуулук бул – жылдын төрт мезгилинде жана күн сайын ар бир адам үчүн сапаттуу туура тамактануу жеткиликтүү болушу керектигин билдирет. Азык-түлүктүн туруктуулугуна баалар, климаттык, географиялык шарттар жана өндүрүштүн көлөмү, социалдык чыр-чатактар, өзгөчө кырдаалдар таасир этиши мүмкүн.

Азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлдери

БИРИНЧИ деңгээл үй чарбалары – тамактануу азыктары социалдык статусуна, жынысына, курагына карабастан ар бир адамга жеткиликтүү болушу керек.

ЭКИНЧИ деңгээл – райондордун жана облустардын деңгээли жана *ҮЧҮНЧҮ* деңгээл – өлкөнүн деңгээли. Ар бир деңгээлде адамдардын тамактануу абалы жана азык-түлүк коопсуздугу түрдүү факторлорду жана алардын айкалыштарын аныктайт, ошондуктан алар тамактануунун азык-түлүк коопсуздугунун программаларын иштеп чыгууда көңүлгө алынууга тийиш.

Үй чарбалары:

- өздүк өндүрүшүнүн (айыл чарбасы, мал чарбачылык, багбанчылык, талаачылык) эсебинен өздөрүн камсыз кыла алышат;
- базардан, дүкөндөрдөн сатып ала алышат;
- накталай алмашуу;
- жаратылыш ресурстары, мисалы, балык кармоо, аңчылык, мөмө-жемиш, козу карын жыйноо жана тамактын башка түрлөрү.

Үй чарбасында азыктардын болушуна төмөнкү факторлор таасир көрсөтүшү мүмкүн:

- жер үлүшүнүн жоктугу, жердин кунарынын кетиши;
- сугаруу үчүн суунун жеткиликсиздиги;
- сапаттуу үрөн, жер семирткичтер, зыянкечтерге каршы күрөшүү үчүн химикаттар жок;
- жер иштетүү үчүн техникалар жок;
- базардан алыскы айыл, райондун борбору менен транспорт байланышы жок;
- жумушсуздук;
- өсүмдүк өстүрүү, мал кармоо үчүн билимдер жана көндүмдөр жок;
- мөмө-жемиштерди жана жашылчаларды өстүрүүгө билимдер жана көндүмдөр жок;
- азык-түлүк сырьесун өстүрүүгө мамлекет тарабынан субсидиялоо жок.

Экинчи жана үчүнчү деңгээлдер (район, облус) төмөнкүлөр аркылуу азыктардын болушун камсыз кылышы мүмкүн:

- эгин айдоону болжолдоо;

- айыл чарбалык, мал чарбачылык тамактануу азыктарын, багбанчылык, талаачылык азыктарын өндүрүү үчүн инфраструктураны түзүү;
- адамдар иштеп акча табышы жана тамактануу азыктарын сатып алышы үчүн жумуш орундарын түзүү;
- логистикалык борборлорду түзүү;
- инвестицияларды тартуу, бизнести өнүктүрүү;
- фермерлерди окутууну уюштуруу;
- башка региондордон тамактануу азыктарын жеткирип берүүгө келишимдерди түзүү;
- тамактануу азыктарын импорттоо;
- азык-түлүктү ички өндүрүү;
- азык-түлүктүн мамлекеттик запасын түзүү;
- АРТЫКЧЫЛЫКТА ТУРГАНДАР – аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн муктаждыктары.

Кырдаалдык тапшырма № 1. 9 базалык азыктардын ичинен Нарын облусу өздүк өндүрүшүнүн эсебинен дан өсүмдүктөрүнө, картошкага, этке жана сүткө болгон муктаждыкты камсыз кылат. Климаттык-географиялык өзгөчөлүгүнө жараша облуска көптөгөн жашылчалар жана мөмө-жемиштер, казакстан уну, күрүч, буурчак өсүмдүктөрү ташып келинет. Бул учурда Нарын облусундагы жумушсуздуктун деңгээли экономикалык жактан активдүү калктын 8,8 пайызын түзөт, бул Бишкек шаарына (6,6 пайыз) караганда жогору. Облустун калкынын 30 пайызы кедейчилик чегинен төмөн турушат, бул Бишкек шаарында – 16 пайыз.

Суроолор:

1. Нарын облусунун азык-түлүк коопсуздугуна баа бериңиз.
2. Артыкчылык кайсыл иш-чараларга жана кимдердин тамактануу боюнча көйгөйлөрүн чечүүгө арналышы керек?

№ 1 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____

2-суроого жооп: _____

№ 2 кырдаалдык тапшырма: Айылдардагы жумушсуздуктун жогорку деңгээли жана мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугу шаарга массалык түрдө миграциянын болушуна алып келди, шаардан болсо дыйкандар формалдуу эмес сектордон иш таап алышат. Бирок, акы төлөө төмөн жана дайыма эле иш боло бербейт. Алар көбүнчө нан, макарон жана картошка жеп жан багышат. Үй-бүлө мүчөлөрү ачарчылыкты баштарыбыздан кечирип жатабыз деп эсептешпейт.

Суроолор:

1. Мигранттардын тамактануусу азык-түлүк коопсуздугунун жеткиликтүүлүк түзүмүнө шайкеш келеби?
2. Эгерде мигранттардын тамактануусу азык-түлүк коопсуздугунун жеткиликтүүлүк түзүмүнө шайкеш келбесе кандай чара көрүш керек?

№ 2 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____

2-суроого жооп: _____

№ 3 кырдаалдык тапшырма:

Африка Рогасында болгон күчтүү кургакчылык көптөгөн көчмөндөрдүн малынын кырылышына алып келген. Көчмөн мусулмандар ачкачылыкка кабылган, ошондуктан эл аралык уюмдар көптөгөн азык-түлүк жардамдарын жана акча каражатын беришкен. Берилген азык-түлүктө негизги азыктар: жашылчалар, дан азыктары жана чочко эти.

Гуманитардык жардамды уюштуруучуларды таң калтырганы: лагерлерде чоң толкундоолор болгон жана элдер алган тамактарына нааразы болушкан. Бир топ мезгил өткөндөн кийин көчмөндөр эттин запасы жетиштүү болсо да белоктун жетишсиздигинен жабыркай башташкан.

Суроолор:

1. Көчмөн мусулмандардын тамактануусу азык-түлүк коопсуздугунун жеткиликтүүлүк түзүмүнө шайкеш келеби? Көйгөй эмнеде?
2. Азык-түлүк коопсуздугунун жеткиликтүүлүк түзүмүнүн кайсы жобосу эске алынган эмес. Көйгөйдүн чечүү жолдору кандай?

№ 3 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____

2-суроого жооп: _____

№ 4 кырдаалдык тапшырма:

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары боюнча 2020 жылдын 1-кварталында 1 жаштан 3 жашка чейинки балдардын (423 миң бала) жеген тамагынын кубаттуулугунун орточо деңгээли нормага салыштырганга 380 ккал га төмөн, белоктор - 28 граммга жана майлар – 25 граммга төмөн.

Суроолор:

1. Азык-түлүк коопсуздугунун кайсы түзүмү жөнүндө сөз болуп жатат?
2. 1 жаштан 3 жашка чейинки балдардын азыктарды пайдаланышы туура деп эсептейсизби? Эгер туура эмес болсо кандай көйгөйлөргө себеп болушу мүмкүн?
3. Кырдаалды жакшыртуу үчүн кандай чараларды көрүү керек?

№ 4 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____

2-суроого жооп: _____

3-суроого жооп: _____

№ 5 кырдаалдык тапшырма:

Жыл сайын негизинен мал чарбачылыгы менен иш жүргүзгөн алыскы айылдарда жайдын башталышында эле ундун запасы түгөнүп калат. Ушул эле учурда малдын тоюту дагы түгөнөт, мал тез арыктай баштайт жана аларды сатуу же алмашуу өтө эле оор болуп калат. Катаал климаттык шарттар буудайды жетиштүү өлчөмдө өстүрүүгө мүмкүндүк бербейт, кампалардын жоктугунан запас түзүү үчүн мүмкүнчүлүктөрү жок.

КОВИД-19 пандемиясынын убагында бул айылдарда ун өтө эле жетишсиз болгон. Көптөгөн аялуу үй-бүлөлөр унсуз калышкан. Аялуу үй-бүлөлөргө ун жеткирген волонтерлор жолдун начарлыгына даттанышып, алыскы айылдарга ун жеткирүүгө тоскоолдуктар болгон.

Суроолор:

1. Бул алыскы айылдарда азык-түлүк коопсуздугунун бардык түзүмүнө болгон көз караш менен кырдаалга кандай баа бересиз?
2. Калктын кайсы катмарлары көбүрөөк жабыркайт мындай учурларда? Кандай көйгөйлөр жаралат?
3. Азык-түлүк коопсуздугунун туруктуулук түзүмүн камсыз кылыш үчүн кандай иш чаралар жасалышы керек?
4. Азык-түлүк менен камсыз болбогон үй чарбалары айлана чөйрөгө таасир тийгизе алышабы?

№ 5 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____

2-суроого жооп: _____

3-суроого жооп: _____

4-суроого жооп: _____

Азык-түлүк коопсуздугунун 9 топтугу азыктары боюнча каалагандай оюн уюштурсаңар болот:

1. нан жана нан азыктары;
2. эт жана эт-азыктары;
3. сүт жана сүт-азыктары;
4. жумуртка;
5. жашылчалар жана коон-дарбыз;
6. мөмө-жемиштери жана жемиштер;
7. картошка;
8. кант;
9. өсүмдүк майы.

4-СЕССИЯ

ТУУРА ТАМАКТАНУУГА УКУК

Сессиянын акырында катышуучулар төмөнкүлөрдү билишет:

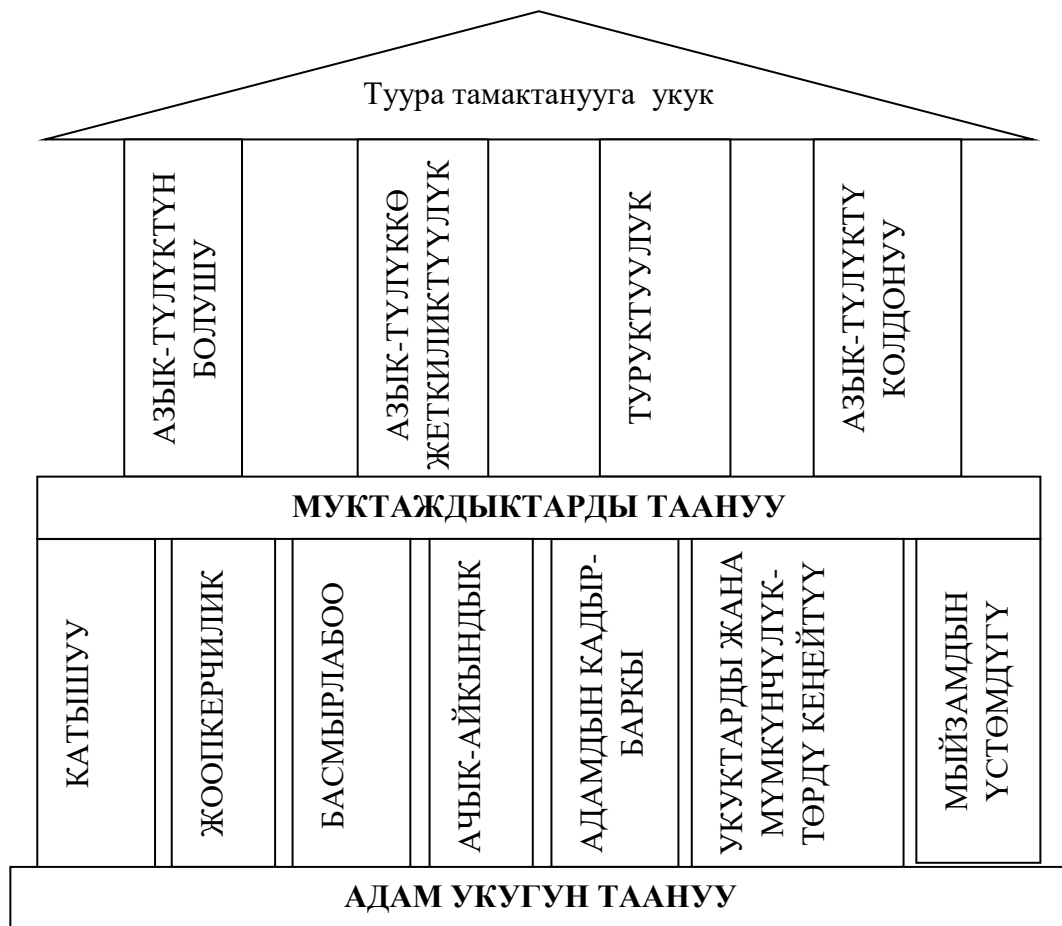
- ✓ «туура тамактанууга укук» деген эмне;
- ✓ «PANTHER» (ПАНТЕР) тамактануу укугунун жетектөөчү принциптери;
- ✓ адамдын тамактанууга укугу менен башка укуктарынын ортосундагы өз ара байланыш;
- ✓ тамактанууга укукту жөнгө салуучу эл аралык ченемдик-укуктук актылар;
- ✓ тамактанууга укукту жөнгө салуучу улуттук ченемдик-укуктук актылар.

«Туура тамактанууга укук» – бул ден соолукта жана активдүү жашоо үчүн адам муктаж болгон бардык азыктандыруучу элементтерге, ошондой эле аларга жетүү каражаттарына укук

Азык-түлүк коопсуздугу деген – бул азыктын жыл бою жетиштүү өлчөмдө болушун, алар бардыгына жана ар бир адамга жашына, жынысына, социалдык статусуна карабастан жеткиликтүү экендигин, алардан тиешелүү түрдө тамак даярдалаарын жана ал үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда адилет бөлүштүрүү.

Тамак туура болууга/конкреттүү адамдын/баланын муктаждыктарына жооп берүүгө жана ден соолукту сактоого жана чыңдоого көмөк берүүгө тийиш. Абдан көп факторлор азык-түлүк коопсуздугуна жана тамактануунун тууралугуна таасир көрсөтүшү мүмкүн. Аныктоочу факторлордун бири болуп туура тамактануу укугунун кепилдиги эсептелет.

- Тамактанууга укук – бул тамак-аш менен мамлекет камсыз кылууга болгон укук **эмес**,
- Тамактанууга укук – бул жеткиликтүү түрдө тамак-аш менен өзүн өзү камсыз кылууга укук.
- Адамдар өздөрүнүн керектөөлөрүн өздөрүнүн күч-аракеттеринин жана өздөрүнүн ресурстарын пайдалануунун эсебинен канааттандырышат. Ушундай мүмкүнчүлүккө ээ болуш үчүн адам тамак-аш азыктарын өзү өндүрүүгө же болбосо аларды сатып алууга дарамети жеткен шарттарда жашоого тийиш. Адам тамак-аш азыктарын өзү өндүрүшү үчүн жерге, уруктарга, сууга жана башка ресурстарга муктаж болот, ал эми тамак-аш азыктарын сатып алуу үчүн акчасы болушу жана базарга барышы керек.
- Тамактанууга укук адамдар өздөрүн жана үй-бүлө мүчөлөрүн жетиштүү тамак-аш менен камсыз кылууга мүмкүндүк берүүчү өндүрүшүн же азыктарды сатып алуу үчүн бүткүл дараметин пайдалана ала турган жагымдуу чөйрөнү камсыз кылууга мамлекетти милдеттендирет.
- Бирок адамдар өздөрүнүн каражаттарын пайдалануу менен өзүн багууга жөндөмсүз болсо, мисалы, куралдуу чыр-чатактын, табигый кырсыктын айынан же эркиндигинен ажыратылган жайда болуп, анда мамлекеттин өзү аларды тамак-аш менен камсыз кылышы керек.

Таблица - Эл аралык ченемдик укуктук актылар:

- Адам укугунун жалпы декларациясы (25-беренеси)
- Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт (11-беренеси)
- Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт (6-беренеси; 1.2-беренеси)
- Азык-түлүк жардамы жөнүндө конвенция, 1999
- Ачкалыкты жана тойо жебестикти жоюу жөнүндө жалпы декларация, 1974-жыл
- Тамактануу боюнча жалпы декларация, 1992
- Өнүгүүгө укук жөнүндө декларация (8-беренеси)
- Бириккен Улуттар Уюмунун азык-түлүк жана айыл чарба уюму (ФАО);
- Дүйнөлүк азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө Рим декларациясы, 1996-жылдагы Дүйнөлүк азык-түлүк Саммитинин иш-аракеттер планы, 1996-жылдагы Дүйнөлүк азык-түлүк Саммитинин декларациясы: беш жылдан кийин;
- Улуттук азык-түлүк коопсуздугунун контекстинде жетиштүү тамактанууга укукту акырындап ишке ашырууну колдоонун 2002-жылдагы ыктыярдуу жетектөөчү принциптери;
- Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция (24-беренеси);
- Аялдарга карата басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө Конвенция;
- Майыштардын укуктары жөнүндө Конвенция;
- Качкындардын статусу жөнүндө Конвенция;
- Камалгандарга кайрылуунун минималдуу стандарттык эрежелери (тамактануу);
- 1991-жылдын 16-декабрындагы Башкы Ассамблеянын 46/91 резолюциясы менен кабыл алынган улгайган адамдарга карата Бириккен Улуттар Уюмунун принциптери.

- Эл аралык укук төмөнкүлөрдү жөнгө салат:
  - ✓ Ар бир адамдын негизги укуктарын – ачка болбоого укукту.
  - ✓ Жеткиликтүү/туура тамактанууга укукту кошкондо ар бир адамдын тиешелүү турмуш-тиричилик шарттарына укукту.
- Тамактанууга болгон укукту жөнгө салуучу улуттук (КРдин) укук ченемдик актылары:

Тамактанууга укукту жөнгө салуучу улуттук ченемдик укуктук актылар:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2010-жылдын 27-июну
- Кыргыз Республикасынын мызаймы “Балдар жөнүндө Кодекси”, 2012-жылдын 10-июлу, № 100
- Кыргыз Республикасынын мызаймы “Азык-түлүк коопсуздугу жөнүндө”, 2008-жылдын 4-августу, № 183

Кыргыз Республикасы БУУнун мүчөсү болуп саналат, адам укугу боюнча бардык эл аралык ченемдерди ратификациялаган, ошондуктан бизде мамлекеттен туура тамактанууга укугубузду сактоону талап кылууга негиз бар. Окутуунун төмөнкүдөй тапшырмасы менен тааныштырыңыз.

Таблица - «PANTHER» – туура тамактануу укугуун жетектөөчү принциптери

Participation Катышуу:	Адамдар өздөрүнө тиешелүү чечимдерди пландоого, дизайнна, мониторинг жүргүзүүгө жана баалоого КАТЫШУУГА мүмкүнчүлүктөрү болушу керек. Катышуу активдүү, эркин жана ойлонулган болушу керек.
Accountability Өз ара жоопкерчилик жана отчет берүү:	Кызмат адамдары өздөрүнүн мандаттарын жана дайындалган ролдорун аткарууда алардын иш-аракеттери үчүн кызмат кылуучу адамдардын жана өздөрүнүн жетекчилеринин алдында ЖООПКЕРЧИЛИКТҮҮ болушу керек. Мындай өз ара ОТЧЕТ берүүчүлүк социалдык, административдик, саясий жана соттук процесстер жана контролдоо аркылуу камсыз кылынышы мүмкүн.
Non-discrimination Басмырлабоо:	Бир дагы адам же адамдар тобу төмөнкүлөрдөн негизинде БАСМЫРЛАНБАШЫ керек: расасы, өнүнүн түсү, жынысы, тили, дини, сасий же башка пикири, улуттук же социалдык теги, менчиги, туулгандыгы же бала асырап алгандыгы ж.б. Башка адамдар же топтор сыяктуу өзүнүн укуктарын толук пайдалана албаган адамдарга өзгөчө көңүл буруу керек.
Transparency Ачык-айкындык:	Кызыктар болгон адамдар чечимдерди кабыл алуу процесстери жана ким отчет берүүчү болору жана эмнеге жооп берээри жөнүндө зарыл болгон маалыматка ээ болушу керек.
Human dignity Адамдын кадыр-баркы:	Адамдын кадыр-баркы кандайдыр бир социалдык статусуна же конкреттүү ыйгарым укугуна эмес, ал тек гана адам болуп төрөлгөн камдуулугуна жараша болот. Бул принцип балдар, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар жана улгайган адамдар үчүн өзгөчө мааниге ээ.
Empowerment Укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү:	Адамдар өзүнүн жашоо-турмушун өзгөртүү үчүн зарыл болгон күчкө, дараметке, мүмкүнчүлүккө ээ болушу жана аларга жетиши, анын ичинде мамлекеттен адам укугун бузгандыгы үчүн процесстик аракеттерди издөөгө (кайрылууга) күчү жетиши керек.
Rule of law Мыйзамдын үстөмдүгү:	Коомдун ар бир мүчөсү, анын ичинде мамлекет мыйзамды сакташы керек. Укуктук ченемдер так, жакшы түшүнүктүү болууга жана адилет аткарылууга тийиш.

Адамдар көз карандысыз сотко же ага эквиваленттүү органга даттанууга; тиешелүү процеске даттанууга жана зыяндын ордун туура толтуруп алууга укуктуу болушу керек.

Адамдын укуктары өз ара көз каранды, бөлүнгүс жана өз ара байланышта болот. Тамактануу укугун бузуу – бул адамдын башка укуктарын, мисалы ден соолукту коргоого, билим алууга, сөз эркиндигине же жашоого болгон укуктарын бузуу менен барабар.

Адамдын тамактануу укугу менен башка укуктарынын ортосундагы өз ара байланышы:

1. **Ден соолукка укук.** Тамактын аш болумдуулугу ден соолукка укуктай эле, тамактанууга да укугунун түзүмү болуп эсептелет. Кош бойлуу же эмчек эмизген аял аш болумдуу азыктарды алуудан баш тартса, ал өзү же анын ымыркайы, төрөгөнгө чейин жана төрөгөндөн кийинки багууда деле көп тойбойт. Бала диатез оорусунан жапа чеккен учурда, аны медициналык дарылоодон баш тартышса, ал азык-түлүк жеткиликтүү болсо дагы туура тамактануу рационун пайдалана албайт.
2. **Жашоого укук.** Адамдар өздөрүн бага албаган абалга жеткенде жана ачкадан өлүү коркунучуна туш болгондо, тойо жебестик же ушундан келип чыккан оорулар дагы алардын жашоого укугуна коркунуч жаратат.
3. **Сууга укук.** Тамактанууга укук - коопсуз ичүүчү сууга адамдар толук жете албаганда ишке ашырылышы мүмкүн эмес. Анткени, ичүү, кир жуу, тамак-аш даярдоо, жеке жана тиричилик гигиенасы үчүн колдонулуучу суу болушу бул аныктоочу көрсөткүч.
4. **Жеткиликтүү турак жайга укук.** Үйдө негизги, айрым алганда тамак даярдоону же азыктарды сактоону камсыз кылуучу ыңгайлуулуктар жок болсо, анда жашаган адамдардын тамактанууга укугун ишке ашыруу үзгүлтүккө учурашы мүмкүн. Андан сырткары турак жайдын наркынын өтө кымбаттыгынан адамдар өздөрүнүн тамактануу рационун кыскартууга аргасыз болушу мүмкүн.
5. **Билим алууга укук.** Ачкалык жана тойо жебестик балдардын окууга болгон жөндөмүн төмөндөтөт жана мектепти таштоого аргасыз болуп, окугандын ордуна иштеп кетиши мүмкүн, ошону менен билим алууга болгон укугун үзгүлтүккө учуратат. Ушуну менен эле катар ачка жана чала тоют болбош үчүн адамдар аш болумдуу рационду кандайча камсыз кылууну жана жашоого каражат катары тамак-аш азыктарын өндүрүү же алуу көндүмдөрүнө жана жөндөмдүүлүгүнө ээ болушу керек. Ошентип тамактанууга укугун ишке ашыруу үчүн кесиптик даярдыкты кошкондо билим алууга жетиши олуттуу мааниге ээ.
6. **Эмгектенүүгө жана социалдык жактан камсыз болууга укук.** Иштөө жана социалдык жактан камсыз болуу көп учурда тамактануу азыктарын алуу үчүн негизги каражат болуп эсептелет. Экинчи жагынан эмгек акынын жана социалдык жактан камсыз кылуу боюнча жөлөк пулдардын эң төмөнкү өлчөмдөрү көп учурда негизги азык-түлүк себетинин базардагы наркын эске алуу менен белгиленет.
7. **Биригүү эркиндиги жана мамлекеттик иштерге катышууга укук** дагы чоң мааниге ээ, айрым алганда кыйла маргиналдашкан жана ажыратылган топтор үчүн, алардын үндөрү угулушу үчүн, ал эми алардын пикири мамлекеттик азык-түлүк саясатында чагылдырылышы жана ошону менен алардын тамактанууга болгон укуктары корголушу үчүн керек.
8. **Маалыматка укук.** Маалымат тамактанууга укук үчүн өтө маанилүү, анткени ал адамдардын азык-түлүккө жана тамактанууга, базарга жана ресурстарды бөлүштүрүүгө тиешелүү билимдерди алууларына мүмкүндүк берет. Ал тиешелүү

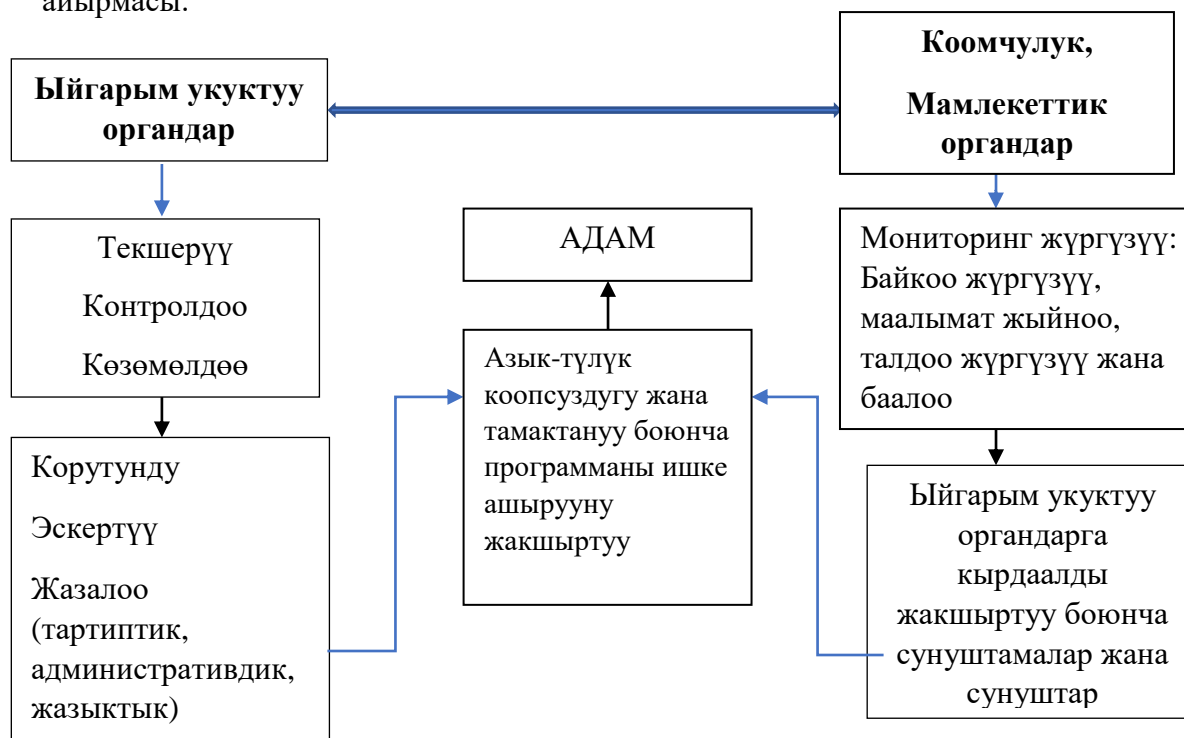
процесстерге жана эркин керектөөчүлүк тандоосуна адамдардын катышуусуна шарт түзөт. Ошентип маалыматты издөө, алуу жана жайылтуу укугун коргоо жана колдоо тамактанууга болгон укукту ишке ашырууну жеңилдетет.

9. **Балдар эмгегинин эң начар түрлөрүнөн эркиндик.** Ачкадан жана чала тоют болуудан жабыр тарткан балдар жана өспүрүмдөр балдар эмгегинин эң начар түрлөрүнө тартылуу планында кыйла аялуу болуп саналышат. Алар эптеп курсагын тойгузуу үчүн иштөөгө аргасыз болушат (мисалы, жоокер балдар, балдар сойкулугу). Муну болтурбоо үчүн алардын тамактанууга болгон укуктарын ишке ашыруу өтө маанилүү.
10. **Кыйноодон, катаал, адамгерчиликсиз же кадыр-баркын кетируучү мамиледен эркин болуу.** Түрмөдө же кайтаруу менен кармалган башка жерлерде жетиштүү тамак ичпөө же тамактын жоктугу кыйноого же адамгерчиликсиз жана кадыр-баркын кемсинтүүчү мамилеге тете болушу мүмкүн.

5-СЕССИЯ: МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ

Окутуунун максаттары:

- ✓ Мониторинг жүргүзүү, текшерүү, контролдоо жана көзөмөлдөө деген эмне.
  - ✓ Мониторинг жүргүзүүнүн максаттары жана милдеттери.
  - ✓ Мониторинг жүргүзүүнүн түрлөрү.
- Мониторинг жүргүзүүнүн контролдоодон, көзөмөлдөөдөн жана текшерүүдөн айырмасы:

- *Текшерүүнү, контролдоону жана көзөмөлдөөнү* бийгарым укуктуу мамлекеттик органдар гана жүргүзөт жана эреже бузуулардын бардыгы же жоктугу жөнүндө чечим чыгарат. Бузуулар аныкталган учурда жазалоо жөнүндө маселе чечилет (айыптар, сөгүш, ээлеген кызмат ордуна шайкеш келүү, зыяндын ордун толтуруу, жазыктык куугунтуктоо ж.б.у.с). *Мониторинг жүргүзүү* четтөөлөрдү өз учурунда аныктоо, иш-чаралардын белгиленген пландан артта калышын аныктоо максатында мамлекеттик

органдар жана коомчулук тарабынан жүргүзүлүшү мүмкүн. Четтөөлөр/ артта калуу аныкталган учурда кырдаалды жакшыртуу боюнча сунуштамалар жана сунуштар жооптуу органдарга киргизилет.

- «Мониторинг жүргүзүү – бул:....»:
  - бул туруктуу, регулярдуу процесс;
  - конкреттүү мөөнөттөргө жараша максаттарды жана милдеттерди ишке ашырууга баалоо жүргүзөт;
  - ишке ашыруу жана Көйгөйлөр жөнүндө тескери байланышты камсыз кылат;
  - ресурстарды сатып алууга жана бөлүштүрүүгө, сарптоолорго, продукцияларга жана кызмат көрсөтүүлөргө көз салат;
  - мониторинг жүргүзүү ар дайым өнүктүрүү планында көрсөтүлгөн алдын ала аныкталган натыйжалар менен байланышта болот.

Азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу боюнча программага коомчулуктун өкүлдөрү өз алдынча мониторинг жүргүзө алышат. Мониторинг жүргүзүүнүн натыйжасында коомчулуктун өкүлдөрү кырдаалды жакшыртуу боюнча сунуштамаларды жана сунуштарды жооптуу органдарга даярдай алышат.

Эффективдүү мониторинг жүргүзүүсүз төмөнкүлөрдү аныктоо кыйынга турат:

- ✓ Мурда пландалган, алдын ала белгиленген натыйжаларга жетишүүгө болобу жана бул процесс канчалык натыйжалуу?
- ✓ Натыйжага жетүүнү камсыз кылуу үчүн кандай опурталдарды жана кыйынчылыктарды эске алуу керек?
- ✓ Белгиленген натыйжаларды алууну камсыз кылуу үчүн кайсыл иш-чараларды/тапшырмаларды өзгөртүү керек?
- ✓ Пландалган иштин өзгөргөнүнө байланыштуу кандай чечим кабыл алуу керек?
- ✓ Программанын иш-чаралары/тапшырмалары адамзаттын өнүгүшүнө оң салым кошо алабы?
- ✓ Таасир көрсөтүүнүн кеңири масштабдуу артыкчылыктарына, максаттарына жана натыйжаларына жетишүү үчүн каралган натыйжалар олуттуу жана эффективдүү болуп кала алабы?

Таблица - Мониторинг жүргүзүүнүн түрлөрү

Мониторинг жүргүзүүнүн түрлөрү:	Эмнени мониторинг жүргүзөт?
Иш чараларга мониторинг жүргүзүү	- салымдарды жана ресурстарды пайдалануу.
Стандарттарды сактоого мониторинг жүргүзүү	- ченемдик талаптарга жана мыйзамдарга шайкеш келүүнү камсыздайт.
Финансылык мониторинг жүргүзүү	- сарптоолорго көз салууну жана эсепке алууну камсыз кылат.
Натыйжаларга мониторинг жүргүзүү.	- программа белгиленген натыйжаларга жетише алабы

Таблица - Мониторинг жүргүзүүнүн түрлөрү жана мисалдар

Мониторинг жүргүзүүнүн түрлөрү:	Пландалган натыйжа	Мисалдар:
<i>Иш чараларга мониторинг жүргүзүү – салымдарды жана ресурстарды пайдалануу</i>	Нарын / Ысык-Көл облустарында 2023-жылы бардык 23 айыл план боюнча ичүүчү таза суу менен камсыз кылынат: 2021-жылы 7 айыл, 2022-ж. – 10 айыл жана 2023-ж. калган – 3 айыл камсыз кылынат	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Мониторинг жүргүзүү 2020-жылы ичүүчү таза суу менен 3 айыл камсыз болгонун көрсөттү. ✓ Азыркы учурда 2021-жылга пландалган каражаттар пайдаланылган. ✓ 2021-жылга 7 айылдан 4 айылда каржылоо булагы аныкталган эмес. ✓ План коюлган натыйжага жете албай калышы мүмкүн.
<i>Стандарттарды сактоого мониторинг жүргүзүү ченемдик талаптарга жана мыйзамдарга шайкеш келүүнү камсыздайт.</i>	2020-жылы ичүүчү таза суу менен 3 айыл камсыздалган	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Мониторинг жүргүзүү 2020 - жылы ичүүчү таза суу менен Нарын / Ысык-Көл облустарынын 3 айылы камсыз болгонун көрсөттү. ✓ Бирок 2 айылда суунун басымы өтө төмөн, эл сууну өтө көп алган учурда суу топтоочу мунарага жакын жайгашкан суу түтүктөрүндө гана суу болот, 1 айылда суу түтүгү борбордук көчө менен гана өткөрүлгөн, суу дайыма агып турат, ошонун айынын суу түтүгүнүн айланасында ылайлуу чоң көлчүктөр пайда болгон. ✓ Бул факты ченемдик талаптар сакталбаганын айтып турат. ✓ Ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдарга бул маселени изилдөөнү жана коомчулукка маалымат берүүнү сунуштайбыз.
<i>Натыйжаларга мониторинг жүргүзүү - программа белгиленген натыйжаларга жетише алдыбы.</i>	Нарын / Ысык-Көл облустарынын 6 айылы 2020-жылы ичүүчү таза суу менен камсыз кылынат.	Мониторинг жүргүзүү 2020-жылы ичүүчү таза суу менен 3 айыл камсыз болгонун көрсөттү. План коюлган натыйжага жеткен эмес.
<i>Финансылык мониторинг жүргүзүү сарптоолорго көз салууну жана эсепке алууну камсыз кылат</i>	Нарын / Ысык-Көл облустарынын 6 айылын ичүүчү таза суу менен камсыз кылууга 2020-жылы 6 млн. сом бөлүнөт.	Мониторинг жүргүзүү мамлекеттик бюджеттен 6 млн. сом бөлүнгөнүн көрсөттү. Суу менен 3 айыл гана камсыз болгон. Натыйжа: бөлүнгөн каражат эффективдүү эмес пайдаланылган же сметалык нарк туура эмес түзүлгөн. Ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдарга бул маселени изилдөөнү жана коомчулукка маалымат берүүнү сунуштайбыз.

6-СЕССИЯ

ТУУРА ТАМАКТАНУУ УКУГУНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ

Окутуунун максаттары:

Ушул сессиянын акырында катышуучулар:

- ✓ туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн билишет;
- ✓ туура тамактануу укугун облустук пландарга кандайча колдонулаарын билишет;
- ✓ туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүнү пландоону билишет;
- ✓ туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүнүн натыйжаларына талдоо жүргүзө алышат.

Укук ченемдери милдеттүү түрдө аткарылышы керек, алар мамлекет тарабынан белгиленет, укукту бузуу юридикалык кесепеттерге алып келет жана ал мыйзамдуу же мыйзамсыз жүрүм-турумдун расмий критерийи болуп эсептелет.

Азыркы сессиянын негизги милдети туура тамактанууга болгон калктын укуктарын сактоого мониторинг жүргүзүү болуп эсептелет. Тиешелүү түрдө биз сиздер менен туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрүн талкуулайбыз.

№ 1 кырдаалдык тапшырма:

Экологиялык опурталдуулукка (жер көчкү) байланыштуу «К» айылынын калкы көчүрүлүшү керек. «К» айылынын көпчүлүк тургундары мал менен жан багышат, алар өздөрү өндүргөн азык-түлүккө кыйла деңгээлде көз каранды. Бийлик органдары айылдын тургундары менен талкуулабай туруп көчүү планын түзүп, бардыгы даяр болгондо ал иш-чаралар жөнүндө «К» айылынын калкына кабарлашкан. Көчүү үчүн аныкталган жер ойдуң өрөөн болгондуктан, жайыт жер аз, эгин айдоо үчүн бош жер жок жана жайкысын ичүүчү суу жана сугат жетишсиз».

Суроолор:

1. Туура тамактанууга К. айылынын тургундарынын укуктарын бузуу болгонбу?
2. Эгер болсо, кандай укук бузуулар болгон?
3. «ПАНТЕР» кайсы принциби бузулган? Же бузулган жокпу?
4. Сиздин кырдаалды чечүү боюнча сунуштарыңыз кандай?

Катышуучуларга кырдаалдык тапшырма менен таанышуу үчүн убакыт бериңиз.
Катышуучулардан төмөнкүлөрдү сураңыз:

- Бардык катышуучуларга кырдаалдык тапшырманы талкуулоого активдүү катышкандыгы үчүн ыраазычылык билдириңиз. Талкуулоо процессинде катышуучуларга азык-түлүк коопсуздугу жана туура тамактануу жөнүндө эскертиңиз.

№ 1 кырдаалдык тапшырманын жооптору:

1-суроого жооп: _____.

2-суроого жооп: _____

_____

3-суроого жооп: _____

_____

4-суроого жооп: _____

_____

Таблица - Туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүү

Туура тамактанууга укукка мониторинг жүргүзүү өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. Туура тамактанууга адамдын укуктарын ишке ашырууга таасир көрсөтүүчү планды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу процесстери.
2. Туура тамактанууга укуктарды ишке ашырууга азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу боюнча облустук пландын жана мамлекеттик программанын натыйжаларынын салымы.
3. Туура тамактанууга укукту сактоо, коргоо жана ишке ашыруу деңгээлдери.
4. Тамактанууга укукту ишке ашыруудагы коркунучтар жана опурталдар, азык-түлүк кризиси.

Туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүнүн максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. туура тамактануу укугунун бузулушун ар кандай көрүнүштөрүн аныктоо (бар болушу, жеткиликтүү, туура колдонуу, туруктуулук);
2. жетекчиликке жана чиновниктерге программаны сапаттуу жана эффективдүү башкарууну камсыз кылууга жардам берүүгө чакырган ишенимдүү жана негизделген отчет даярдап берүү;
3. кызыкдар болгон тараптар менен, өзгөчө жардам алуучулар (бенефициарлар) менен өз ара аракеттенүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу;
4. туура тамактанууга укукту камсыз кылуу боюнча программаларды жана пландарды ишке ашырууда аралыктык натыйжаларды жана жетишкендиктерди аныктоо.

Мамлекет адамдын укуктарын коргоо жана колдоо боюнча биринчи баскычтагы милдеттенмелерге ээ болот. Мамлекеттин милдеттенмелери туура тамактануу укугуна байланыштуу үч категорияга бөлүнөт, атап айтканда: *сактоо, коргоо жана ишке ашыруу милдеттенмелери*.

Туура тамактануу укугун сактоо милдеттенмеси. Мамлекет тамактанууга жана азык-түлүк алуу каражаттарына жетүүгө болгон адамдардын укуктарын сактоого тийиш.

Туура тамактануу укугун сактоо милдеттенмеси – бул туура тамактанууга жетүүгө тоскоолдук кылууга алып келген ар кандай чарага тыюу салууну билдирет, мисалы саясий оппоненттерге азык-түлүктөн жардам берүүдөн баш тартууга тыюу салынат. Мамлекет адамдардын тамактанууга жетүүсүн камсыз кылуучу мыйзамдардын иштешин же ушул тараптагы саясатты (социалдык камсыздоо жаатындагы мыйзамдарды, тамактануу менен байланышкан программаларды кошкондо) ишке ашырууну токтото албайт, эгерде ал чара өзүн өзү толук актаган, өзгөчө чара болбосо.

Мамлекеттик мекемелер жана ишканалар же аскер бөлүктөрү айыл чарба жерлерин булгоого, жок кылуу, же мажбурлап көчүрүү жолу менен адамдардын тамактанууга жетишине кыйынчылык келтиришпеси үчүн мамлекет кам көрөт. Мамлекет ар бир адамдын тамактанууга бирдей укуктарын эффективдүү сактоону камсыз кылат.

Тамактанууга укукту коргоо милдеттенмелери. Мамлекет үчүнчү тарап (мисалы, башка адамдар, топтор, жеке ишканалар жана башка субъекттер) жасаган эреже бузуулардан адамдардын туура тамактануу укугун коргоого милдеттүү.

Мамлекет үчүнчү жактарга тамактануу булактарын жок кылууга, мисалга алсак кооптуу өнөр жай жана айыл чарба продуктулары менен жерди, сууну, абаны булгоо же

плотина, автомагистрал куруу же агроөнөр жай өндүрүшүн уюштуруу максатында жерлерди жок кылууга жол бербеш керек.

Коргоо милдеттенмелери базарга келип түшүүчү **азык-түлүк коопсуз жана аш болумдуу** болушу үчүн кам көрүүнү камтыйт.

Мамлекет ден соолукка кыйла пайдалуу тамактанууну жана кыймылдуулукту колдоо боюнча саламаттык сактоо жаатындагы адистердин жана ата-энелердин күч-аракеттерин колдоо үчүн ден соолукка анча пайдалуу эмес тамак-аш азыктарын жарнамалоодон жана ашыкча тамакка түрткү берүүдөн калкты, өзгөчө балдарды коргоо үчүн зарыл болгон мыйзамдык же башка чараларды көрүшү керек. Мамлекет ошондой эле башка мамлекеттер же эл аралык уюмдар менен макулдашууларды түзүүдө тамактануу укугуна тиешелүү болгон өзүнүн эл аралык-укуктук милдеттенмелерин көңүлгө алышы керек.

Туура тамактануу укугун ишке ашыруу милдеттенмелери. Ишке ашыруу милдети **жеңилдетүү** жана **камсыз кылуу** милдетин камтыйт. **Жеңилдетүү** милдеттенмеси бул мамлекет азык-түлүк коопсуздугун чыңдоо максатында калктын ар кандай ресурстарга жана каражаттарга жетүү жана аларды пайдалануу жөндөмүн жогорулатууга демилге көтөрүү менен аракет жасаш керек экенин билдирет. Ушундай чаралардын мисалы катарына агрардык реформа же азык-түлүк коопсуздугу программаларын ишке ашыруу жана тамактанууну жакшыртуу кирет.

Туура тамактануу укугу толук ишке ашырууну жеңилдетүү максатында калкка адам укуктары жөнүндө маалымдоо, чечимдерди кабыл алуу процесстерине калктын катышуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоону түшүндүрөт. Адамдар өздөрүнө көз каранды болбогон себептер боюнча өздөрүнүн тескөөсүндө болгон каражаттардын жардамы менен туура тамактануу укугун пайдалана алышпаса, мамлекет аларга даяр тамак-аш берүү боюнча милдеттенмени өзүнө алат. Мисалы, табигый же башка кырсыктардын курмандыктарына, аябай жакыр катмардагы элге, качкындарга азык-түлүк жактан жардам берүүнү мамлекет камсыз кылат.

Облустук программаларды ишке ашырууда туура тамактануу укугунун сакталышына мониторинг жүргүзүү

Туура тамактанууга адам укугунун принциптери	Мониторинг жүргүзүү индикаторлору
КАТЫШУУ: <i>Адамдар өздөрүнө тиешелүү чечимдерди пландоого, дизайнна, мониторинг жүргүзүүгө жана баалоого катышууга мүмкүнчүлүктөрү болушу керек.</i>	Бенефициарлар облустук программаларды иштеп чыгууга, иш-чараларды пландоого жана ишке ашырууга мониторинг жүргүзүүгө катыштыбы?
<i>Катышуу активдүү, эркин жана ойлонулган болушу керек.</i>	Жарандык уюмдардын, жеке адамдардын облустук программаларды иштеп чыгууга, иш-чараларды пландоого жана ишке ашырууга мониторинг жүргүзүүгө катышуусунан баш тартылган учурлар болдубу?
<i>Катышуу активдүү, эркин жана ойлонулган болушу керек.</i>	Катышуунун түздөн-түз жол-жобосу каралганбы? Бенефициарлардын жана кызыкдар болгон тараптардын ролдору так белгиленгенби?

<p>ӨЗ АРА ЖООПКЕРЧИЛИК ЖАНА ОТЧЕТ БЕРҮҮ</p> <p><i>Кызмат адамдары өздөрүнүн мандаттарын жана дайындалган ролдорун аткарууда алардын иш-аракеттери үчүн кызмат кылуучу адамдардын жана өздөрүнүн жетекчилеринин алдында жооптуу болушу керек.</i></p> <p><i>Мындай отчет берүүчүлүк социалдык, административдик, саясий жана соттук процесстер жана контролдоо аркылуу камсыз кылынышы мүмкүн.</i></p>	
<p>БАСМЫРЛАБОО</p> <p><i>Бир дагы адам же адамдар тобу төмөнкүлөрдүн негизинде басмырланбашы керек: расасы, өңүнүн түсү, жынысы, тили, дини, саясий же башка пикири, улуттук же социалдык теги, менчиги, туулгандыгы же башка статусу.</i></p> <p><i>Башка адамдар же топтор сыяктуу өзүнүн укуктарын толук пайдалана албаган адамдарга өзгөчө көңүл буруу керек.</i></p>	
<p>АЧЫК-АЙКЫНДЫК</p> <p><i>Кызыкдар болгон адамдар чечимдерди кабыл алуу процесстери жана ким отчет берүүчү болору жана эмнеге жооп берээри жөнүндө зарыл болгон маалыматка ээ болушу керек.</i></p>	

<p><i>АДАМДЫН КАДЫР-БАРКЫ кандайдыр бир социалдык статусуна же конкреттүү ыйгарым укугуна эмес, ал тек гана адам болуп төрөлгөн камдуулугуна жараша болот.</i></p> <p><i>Бул принцип балдар, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар жана улгайган адамдар үчүн өзгөчө мааниге ээ.</i></p>	
<p>БЙГАРЫМ УКУКТАРДЫ КЕҢЕЙТҮҮ</p> <p><i>Адамдар өзүнүн жашоо-турмушун өзгөртүү үчүн зарыл болгон күчкө, дараметке, мүмкүнчүлүккө ээ болушу жана аларга жетиши, анын ичинде мамлекеттен адам укугун бузгандыгы үчүн процесстик аракеттерди издөөгө (кайрылууга) күчү жетиши керек.</i></p>	
<p>МЫЙЗАМДЫН ҮСТӨМДҮГҮ</p> <p><i>Коомдун ар бир мүчөсү, анын ичинде мамлекет мыйзамды сакташы керек.</i></p> <p><i>Адамдар көз карандысыз сотко же ага эквиваленттүү органга даттанууга; тиешелүү процеске даттанууга жана зыяндын ордун туура толтуруп алууга укуктуу болушу керек.</i></p>	

Туура тамактануу укугуна мониторинг жүргүзүүдө аялуу абалда болгон коомдогу түрдүү адамдарга өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Ким басмырлоого көбүрөөк туш болот? Кимдердин укугу көбүрөөк бузулат?

✓ Айыл жана шаар райондорунун жакыр тургундары.

Көп учурда кедейчилик шартында жашаган адамдар туура тамактануу укугун толук көлөмдө пайдалана алышпайт, анткени алар жетиштүү тамактануу үчүн азык-түлүк сатып ала алышпайт же аларды өз алдынча өндүрүү үчүн каражаттары жок. Билим алууга, анын ичинде кесиптик даярдыктан өтүүгө, маалыматка жана технологияларга жетүүгө шарты жоктугу алардын эмгек өндүрүмдүүлүгүн жакшыртууга жана айлана-чөйрөнү коргоого же тамактанууга карата билимдерди алууга жолтоо болушу мүмкүн. Жери жок тургундар тамактануу укуктарын ишке ашырууда жетиштүү каражаттары жок болгон учурда жана

эмгек акылары өтө эле аз болгондуктан башка негизги керектөөлөрүн да канааттандыра албай калышат.

✓ Алыскы анча чоң эмес айылдардын тургундары.

Көпчүлүк алыскы анча чоң эмес айылдардын тургундары ачка жана тойо жебестик айрыкча аялуу болгон адамдардын категориясына кирет. Алардын узак мезгил арасында ачка жана тойо жебестик социалдык, саясий жана экономикалык обочолонуу менен түшүндүрүлөт: иштин жоктугу, балдардын жөлөк пулуна жашашат, айрымдарында социалдык жөлөк пул тариздөөгө каражаттары жок, социалдык жөлөк пулдар жер салыгына байланышкан, жол жаман болгондуктан тамак-аш азыктары аз келет, айыл чарба азыктарын өндүрүү үчүн үрөн сатып алууга, сапаттуу медициналык жардамга жана сапаттуу билим алууга каражаты жок, маалыматка жете албайт.

✓ Аялдар

Аялдар азык-түлүк коопсуздугуна жетүүдө негизги ролду ойношот. Бирок аялдар көп учурда өлчөмсүз чоң деңгээлде ачкалыктан, азык-түлүк коопсуздугу жоктугунан жана негизинен гендерлик теңсиздиктин натыйжасында жакырчылыктан, социалдык, экономикалык, жарандык жана ыйгарым укуктарын ишке ашыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрү жоктугунан жабыр тартышат.

Аялдар көп учурда жерди жана башка менчикти мурастоо жана ээлик кылуу, ошондой эле кредит алууга, жаратылыш ресурстарына, технологияларга, кесиптик билим алууга жана даярдыктан өтүүгө, тиешелүү билимдерди жайылтуу жаатында маалымат жана кызмат көрсөтүүлөрдү алууга жетүү көз карашынан алганда ыңгайсыз абалда калышат. Басмырлоонун айынан аялдардын иш табышы жана туура шарттар менен жумуш ордун сакташы да кыйын.

✓ Балдар

Балдар жетиштүү өзгөчө аялуу, анткени алар дене-боюнун өсүшү жана акыл-эсинин өнүгүшү үчүн аш болумдуу жана коопсуз тамак-ашка муктаж. Беш жашка чейинки балдардын өлүмүнүн болжол менен төрттөн бири жетишсиз тамак-аштын натыйжасында болот. Тойо жебестик, жетиштүү тамак-аштын жана медициналык тейлөөнүн жетишсиздиги, ошондой эле коопсуз суунун жана санитардык кызмат көрсөтүүлөрдүн жоктугу сыяктуу факторлордун айкалышынын натыйжасында келип чыгат. Тойо жебестик, анын ичинде кош бойлуу мезгилинде тойо жебестик балдардын өлүмүнө гана алып келбестен, психикалык жана дене-боюнун бузулушун, өнөкөт ооруларды, ошондой эле алсыз иммундук системаны жана алсыз репродуктивдик ден соолукту кошкондо узакка болуучу кесепеттерге алып келет. Кенже курактагы балдардын тамактануусу алардын үй-бүлөсүнө жана тарбиячыларына жараша болот.

7-СЕССИЯ

МОНИТОРИНГ ЖÜRГүзүүнүн методдору жана кадамдары

Окутуунун максаттары:

Бул сессияда катышуучулар:

- ✓ мониторинг жүргүзүүнү пландоонун кадамдарын билишет;
- ✓ мониторинг жүргүзүүнүн кандай методдору болоорун билишет;
- ✓ укук коргоочу ыкмалар менен мониторинг жүргүзүүнүн методдорун пайдалануу көндүмдөрүн алышат;

- ✓ туура тамактанууга укукка мониторинг жүргүзүү процессин пландоо тажрыйбасын алышат.

Мониторинг жүргүзүү – бул акыр аягында пландалган иш-чаралар, мисалы облустук пландар кандайча аткарылып жаткандыгы жөнүндө маалыматтарды жыйноо.

Мониторинг жүргүзүү жана баалоо методдору

1-метод. Катышуучуларга/кызыкдар болгон тараптарга талдоо жүргүзүү

Кызыкдар болгон тараптарга талдоо жүргүзүү мониторинг жүргүзүүнүн кайсыл этабында жана кандай формада мониторинг жүргүзүүгө кимди тартууну аныктоого жардам берет. Мындай талдоо жүргүзүү түрдүү кызыкдар болгон тараптарга кандай маалымат керектигин билүүгө мүмкүндүк берет. Талдоо жүргүзүүдө гендерлик аспектилерди эске алуу маанилүү (эркектердин жана аялдардын пикирлерин эске алуу). *Мисалы: баиталгыч каластардын окуучуларынын тамактануусуна – кызыкдар болгон тараптар: ата-энелер, мектеп окуучулары, мугалимдер, жергиликтүү бийлик органдары кызыкдар.*

2-метод. Документтерге баяндама

Бул методдун максаты прогрессти жана программалардын аткарылышынын алардын документтери (жазуу жүзүндөгү, электрондук, сүрөт же видео материалдар түрүндө) аркылуу түшүнүү болуп саналат. Мониторинг жүргүзүү көз карашынан алганда бул метод конкреттүү индикатор жөнүндө базалык маалымат алууга мүмкүндүк берет. Ал ошондой эле өзгөртүүлөргө талдоо жүргүзүү үчүн, эгерде алар болсо же өзгөртүүлөргө себептердин жоктугуна жакшы негиз болушу мүмкүн. *Мисалы: Азык-түлүк коопсуздугу боюнча облустук план. Мониторинг жүргүзүлүүчү иш-чараларга жооптуу уюмдардын программаларын аткаруу боюнча отчеттук документтер изилденет.*

3-метод. Физикалык өлчөөлөр

Бул методдун максаты болуп каалаган индикатор боюнча убакыттын өтүшү менен өлчөөнүн жана жол-жобонун каалаган бирдигин пайдаланып, физикалык параметрлердеги өзгөрүүлөрдү өлчөө саналат (*мисалы, ФАПтарга келүү деңгээли, үрөнгө чыгымдар, курулган колонкалардын саны, төлөнгөн кредиттердин саны ж.б.*). Бул метод ишенимдүү, статистикалык жактан текшерилген маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет, алар өзгөрүүлөрдү жана таасирлерди өлчөө үчүн маанилүү негизди түзүшөт. Методду пайдаланууда гендерлик жагына көңүл бурунуз (*мисалы, аялдарга канча, эркектерге канча кредит берилген? аялдардын жана эркектердин ФАПтарга келүү деңгээли кандай ж.б.*).

4-метод: Байкоо жүргүзүү

Бул метод башка алынган маалыматтарды толуктоо үчүн маанилүү жана маалыматты жакшы түшүнүүгө жана башка методдор менен алынган натыйжаларды түшүндүрүүгө жардам берет. Бул методду пайдалануу үчүн байкоочулардын тобун түзүү (*визиттердин убагында байкоо жүргүзүү үчүн тандалган аймакта туруктуу жашаган же тандалган аймакта жашабаган жасмааттардын мүчөлөрүнүн ичинен*), объекттерди жана байкоо жүргүзүү үчүн мүнөздөмөлөрдү так аныктоо керек. Методду пайдаланууда

гендерлик жагына көңүл бурунuz: байкоочулардын тобун түзүүдө жыныстык курамды (эркектер-аялдар) эске алыңыз, ал гендерлик өзгөчөлүккө ээ болгон пландын белгилүү объекттерине байкоо жүргүзүүдө маанилүү болушу мүмкүн.

5-метод. Сарптоолорго жана пайдаларга талдоо жүргүзүү.

Бул методду пайдалануу программаны иштеп чыгууда каралгандар менен салыштыруу боюнча сарптоолордун (наркын) жана пайдалардын (түшкөн пайданы) иш жүзүндөгү финалдык өлчөөлөрүн салыштыруу аркылуу программаны баалоого багытталган. Бул методду колдонуу үчүн экономистти тартуу керек, анткени метод нарктын жана пайданын формулаларын жана финансылык эсептөөлөрүн пайдаланууну болжолдойт. Методду пайдаланууда гендерлик жагына көңүл бурунuz: аялдар жана эркектер пайданы пайдаланууда бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ болушабы? Каражат эркектердин жана аялдардын керектөөлөрүн канааттандыруу планында адилет бөлүштүрүлгөнбү? *Мисалы, аялуу топторго гуманитардык жардам берүү. Аялуу топтордун бардыгы жардам ала алыштыбы? Жардамды аялуу топтор гана алдыбы? Аялуу топтордун тизмеси кандайча түзүлгөн?*

6-метод. Анкеталар жана сурамжылоолор

Анкеталар жана сурамжылоолор конкреттүү маселелер жана индикаторлор боюнча маалыматтарды жыйноого мүмкүндүк берет. Анкеталарды иштеп чыгууда суроо эмне үчүн берилип жатканын так билүү керек. Суроолорду түшүнүктүү түзүү керек. Сурамжылоолорду жүргүзүү үчүн квота белгиленет: канча респонденттен сурамжылоо керек. Сурамжылоо аялдардын жана эркектердин пикирлери туура берилиши үчүн болжол менен бирдей сандагы эркектер менен аялдарды камтышы керек.

7-метод. Конкреттүү учурга талдоо жүргүзүү (Кейс стади)

Бул метод программанын таасирин баалоо үчүн конкреттүү адам, жер, жамаат, үй-бүлө же уюм менен байланышкан окуялардын тарыхын же ыраатын документтештирүүгө мүмкүндүк берет – *мисалы, ал адамдар тамак-аш азыктарынын жетишсиздигин кандайча чечээрин баалоого жардам берет, ошондой эле адамдардын тажрыйбалары, келечек үчүн каалоолору жана тоскоолдуктары жөнүндө билүүгө мүмкүндүк берет.* Алсак кейс стади кандайча жалпы кырдаалды жана көпчүлүктүн пикирин чагылдыруучу болуп эсептелсе да, аны башка методдор менен айкалыштырып пайдаланган жакшы. Метод укуктарды иш жүзүндө сактоо менен кырдаалга талдоо жүргүзүү жана эркектер менен аялдардын бирдей мүмкүнчүлүктөрүнүн болушуна талдоо жүргүзүү өзгөчө пайдалуу болушу мүмкүн.

- Бул методдорду алмаштырып же башка методдор менен айкалыштырса жана ал түгүл башка методдорду түзсө болот. Берилген методдордун топтому убакыт боюнча өзгөрүүлөрдү өлчөө үчүн пайдаланылуучу эң базалык жана стандарттуу топтому болуп эсептелет.
- Алынган маалыматтардын тактык даражасы пайдаланылган методго өтө көз каранды болот. Айрым методдор көп каражатты жана убакытты талап кылат, бирок кыйла так болуп эсептелет, башкаларына азыраак күч-аракет жана каражат кетет, бирок өтө так эмес болот. Мына ошондуктан сиз мониторинг жүргүзүү же баалоо үчүн тигил же бул методду пайдаланууга киришээрдин алдында ал эмне үчүн керектигин, маалыматты кандайча пайдаланаарыңызды так билишиңиз маанилүү.

Мониторинг жүргүзүүнүн кадамдары:

- 1-кадам: кандай конкреттүү маалыматтар талап кылынат?
- 2-кадам: маалыматтарды жыйноо кандайча жүргүзүлөт?
- 3-кадам: маалыматтарды жыйноого жана отчет берүүгө ким жооп берет?
- 4-кадам: маалыматтарды жыйноо жана отчет берүү качан жана кандай аралыкта болот?
- 5-кадам: мониторинг жүргүзүүнүн сарптоолору жана каржылоо булактары.

Ысык-Көл облусунун тамактануу жана азык-түлүк коопсуздугу боюнча планы

1.2. Айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу	1.2.1. Жаңы жана пайдаланылып жаткан жерлерге мелиорация жана ирригация, суу ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча инвестициялык долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу	2 жылдын ичинде	- мелиорация жана ирригация боюнча 6 долбоор иштелип чыкты - 3 долбоор ишке тартылды	КРӨнүн Ысык-Көл облусундагы БҮӨнүн айыл чарба жана агроөнөр жай бөлүмү, инвестицияларды тартуу бөлүмү, РМА, ЖӨБО
--	--	-----------------	--	--

Мониторинг жүргүзүүнүн максаты _____

1-кадам: _____

2-кадам: _____

3-кадам: _____

4-кадам: _____

5-кадам:

_____

_____

_____

_____

Нарын облусунун тамактануу жана азык-түлүк коопсуздугу боюнча планы

2.1. Калктын аялуу катмарынын тамак-аш азыктарына кепилденген жетүүсүн камсыз кылуу	2.1.1. Азык-түлүк коопсуздугу жана калктын тамактануусу позициясынан алганда аялуу үй-бүлөлөрдү аныктоо боюнча талдоо жүргүзүү	2019-жылдын аягына чейин	- Кырдаалга талдоо жүргүзүлдү. - аялуу үй чарбаларынын саны аныкталды	КРӨнүн Нарын облусундагы ЫУӨ, РМА, ЖӨБО, Нарын облусунун МАнын ӨЭУларынын тармагы
---	--	--------------------------	--	---

Мониторинг жүргүзүүнүн максаты _____

1-кадам: _____

2-кадам: _____

3-кадам: _____

4-кадам: _____

5-кадам: _____

8-СЕССИЯ

ТАМАКТАНУУГА УКУККА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ИНДИКАТОРЛОРУ

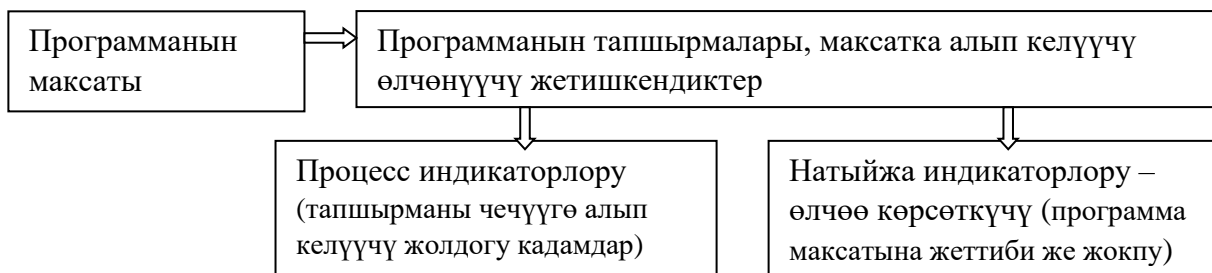
Окутуунун максаттары:

Сессиянын акырында катышуучулар төмөнкүлөрдү билишет:

- ✓ тамактануунун жана азык-түлүк коопсуздугунун индикаторлорун;
- ✓ индикаторлорду тандап алуу критерийлерин;
- ✓ туура тамактанууга адам укугунун принциптерин чагылдыруучу индикаторлорду

Бул сессияда тамактануунун жана азык-түлүк коопсуздугунун индикаторлору талкууланат. Индикатор деген эмне? Индикатор – бул жетишкендиктерди өлчөөнүн жөнөкөй жана ишенимдүү каражаты болуп кызмат кылган **көрсөткүч**, ал программадан келип чыккан өзгөрүүлөрдү чагылдырат же программаны ишке ашыруучу түзүмдүн иштерин баалоого жардам берет.

Индикаторлордун түрлөрү схемасы:

Процесс индикаторлору каалаган натыйжаны карай жылууну көрсөтөт, мисалы, «2021-жылга карата «А» айылында окуучуларды ысык тамак менен камсыз кылуу» тапшырмасы үчүн процесс индикаторлору төмөнкү болот: 2021-жылдын 1-кварталынын акырына карата мектепке таза суу киргизилди, 2021-жылдын 2-кварталынын акырына карата ашкана жайы оңдолду, 2021-жылдын 20-августуна карата ашкана үчүн жабдуулар сатып алынды жана орнотулду.

Натыйжа индикаторлору каалаган натыйжага жетүүнү көрсөтөт. Мисалы, «2021-жылга карата «А» айылында окуучуларды ысык тамак менен камсыз кылуу» тапшырмасы үчүн натыйжа индикаторлору төмөнкү болот: «А» айылында башталгыч класстардын балдары 2021-жылдын сентябрынан тартып ысык тамак иче башташат.

«ПАНТЕР» принцибин эске алуу менен процесс жана натыйжа индикаторлорун аныктоо.

1-топко тапшырма

Тапшырма	Иш-чара	Мөөнөттөрү	Күтүлүүчү натыйжалар	Жооптуу органдар
3.2. Стандарттуу медициналык кызмат көрсөтүү аркылуу тамактануу боюнча иш-чараларды жакшыртуу	3.2.1. Кош бойлуу аялдардын жана бала эмизген энелердин темир жана фолий кислотасы препараттарын алышына көмөктөшүү	Дайыма КР ССМнын графиги боюнча	- 80%дан кем эмес кош бойлуу аялдарды жана бала эмизген энелерди камтуу - кош бойлуу аялдардын жана бала эмизген энелердин арасында аз кандуулук 20%га азайды	КРӨнүн Ысык-Көл облусундагы БУӨнүн соцбөлүмү, УМБ, ФАПтар, облКУЗ

2-топко тапшырма

Тапшырма	Иш-чара	Мөөнөттөрү	Күтүлүүчү натыйжалар	Жооптуу органдар
3.3. Тамактануу менен байланышкан инфекциялык (уугуу, мите оорулары) жана инфекциялык эмес оорулардын алдын алуу: ашыкча салмак жана семирүү, 2-типтеги, жүрөк жана кан тамыр оорулары	3.3.1. 20 жергиликтүү жамаатта (а.и. б аялуу айылда) ичүүчү суунун инфраструктурасын калыбына келтирүү/ жакшыртуу	Жыл ичинде	- 20 айылда ичүүчү суунун инфраструктурасы калыбына келтирилди/ жакшыртылды	КРӨнүн Ысык-Көл облусундагы БУӨнүн айыл чарба жана агроөнөр жай бөлүмү, инвестицияларды тартуу бөлүмү

ИНДИКАТОРЛОРДУ ТАНДОО КРИТЕРИЙЛЕРИ

- **Өзгөрүүлөрдү өлчөө:** Индикатор убакыт боюнча өзгөрүүнү өлчөөгө мүмкүндүк берет (программаны кабыл алгандан баштап убакыт өткөндөн кийин эмне өзгөрдү).
- **Аныктыгы:** Индикатор ишенимдүү булактардан (мамлекеттик органдар, ЖӨБ, активисттер, калк) алынышы керек. Түрдүү булактардан алынган маалыматтарды салыштыруу керек, эгерде айырмачылык болсо, анда маалыматтын тууралыгынын далилин табуу керек. Маалыматтар дезагрегирленген (эркектер жана аялдар, балдар жана жаштар, айылдын жана шаардын тургундары ж.б.) болууга тийиш.
- **Даярдоонун жөнөкөйлүгү:** маалыматтар өлчөөнүн жөнөкөй методдорунун жардамы менен алынууга тийиш.
- **Өзгөчөлүгү:** Индикатор берилген тапшырма/иш-чара үчүн өзгөчө болушу керек.

ТАМАКТАНУУ УКУГУНУН НЕГИЗГИ ТҮЗҮМҮНӨ ТИЕШЕЛҮҮ КӨРСӨТКҮЧТӨР

*(Бириккен улуттар уюмунун адам укуктары боюнча жогорку комиссарынын
Башкармалыгы (УВКПЧ) тарабынан сунушталган)*

НЕГИЗГИ МАКСАТТАР	ИНДИКАТОРЛОР
1. Бардык адамдар өнөкөт ачкалыктан сакталышы керек	Тамак-аш энергиясын жеткиликсиз керектеген адамдардын үлүшү. Дене салмагы жеткиликсиз болгон чоң адамдардын жана өспүрүмдөрдүн үлүшү. Салмагы жетишсиз болгон беш жашка чейинки балдардын үлүшү (алардын курагы үчүн жеңил салмак).
2. Азык-түлүккө жетүүдө гендерлик теңсиздикти жоюу	Тамак-аш энергиясын жеткиликсиз керектеген эркектердин жана аялдардын үлүшү. Дене салмагы жеткиликсиз болгон чоң адамдардын жана өспүрүмдөрдүн арасындагы эркектердин жана аялдардын үлүшү. Салмагы жетишсиз болгон уул балдардын жана кыз балдардын үлүшү.
3. Бардык адамдар азык-түлүк коопсуздугунун кепилдигине ээ болушу керек	Дайыма эки жолу тамактанууга мүмкүнчүлүгү жок үй чарбаларынын үлүшү. Тамактанууга үй чарбаларынын чыгымдарынын үлүшү. Негизги тамак-аш азыктарына баалардын өзгөрүп турушу.
4. Бардык адамдар аш болумдуу камдуулукка ээ болгон жетиштүү тамактанууга жетиши керек	Белокту жеткиликсиз пайдаланган кедей адамдардын үлүшү. Микроэлементтерди жеткиликсиз пайдаланган кедей адамдардын үлүшү.
5. Бардык адамдар коопсуз тамактануу азыктарына жетиши керек	- Коопсуз эмес тамак-ашты пайдаланууга туш болгон кедей адамдардын үлүшү. - Коомдук маалыматтын жана билим берүүнүн таасирине туш болгон кедей адамдардын үлүшү.

ИСОиО долбоору сунуштаган индикаторлор
(ИСОиО - индикаторлорду, стандарттарды, камтууну жана баалоону билдирет)

ИСОиО ТАРАБЫНАН СУНУШТАЛГАН ТАМАКТАНУУ УКУГУНУН ИНДИКАТОРЛОРУНУН МИСАЛДАРЫ	
Түзүмдүк индикаторлор	- Жетиштүү тамактанууга укукту жана алар менен байланышкан укуктарды юридикалык таануу.
	- Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар менен иштеген улуттук көз карандысыз укук коргоочу мекеменин болушу (ЭСКП).
	- Укуктук коргоонун туура, эффективдүү жана тез каражаттарын камсыз кылуу үчүн жол-жоболук механизмдер.
	- Тамактанууга укукту ишке ашыруу үчүн улуттук стратегия.
	- Тамак-аш азыктарынын коопсуздугу жана керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө мыйзамдар.
	- Тамактануу жана тамактануунун жеткиликтүүлүгү жөнүндө мыйзамдар.
	- Тамак-ашты маданияттуу жана салттуу пайдаланууну камсыз кылуу жана тамактануу үчүн инструменттер.
	- Рынок системасынын иштешин камсыз кылуучу механизмдер.
	- Табигый кырсыктарга каршы күрөшүү боюнча программа.
	- Айыл чарба өндүрүшү жаатындагы улуттук саясат жөнүндө билдирүү.
	- Эмгек шарттарын коргоо жана эмгектенүүгө жетүүнү кеңейтүү.
Процесстин индикаторлору	- Тамактануу укугуна тиешелүү сотторго жана башка тиешелүү мекемелерге берилген, териштирилген жана каралган даттануулардын саны.
	- Юридикалык жардамды пайдаланган, тамактануу укугу менен байланышкан доолор боюнча доочулардын үлүшү.
	- ЭСКПда (айрым алганда, тамактанууга укук) билим албаган, тамактанууга укук маселелери менен иштеген мамлекеттик кызмат адамдарынын үлүшү.
	- Тамактануу жаатында агартуу боюнча мамлекеттик программалар менен камтылган калктын пайызы.
	- Коргоо программалары менен камтылган аялуу топтордогу адамдардын үлүшү.
	- Өндүрүштүк ресурстарга жетүүнү кепилдикке алуучу программалардын камтылышы.
Натыйжанын индикаторлору	- Тойо жебес болгон калктын пайызы.
	- Микроэлементтердин (йод/темир/ А витамини) тартыштыгы бар калктын пайызы.
	- Ашыкча салмагы бар же семирп кеткен калктын пайызы.
	- Ички өндүрүштөн калктын киши башына жеткиликтүү азык-түлүктүн пайызы.
	- Санитардык кызмат көрсөтүүлөргө жете алган калктын үлүшү.
	- Таза суу булагына жете албаган калктын үлүшү.
	- Жакырчылыкта же өтө жакырчылыкта жашаган калктын үлүшү.

КОШУМЧА МААЛЫМАТ

COVID-19 пандемиясы учурунда балдар жана чоңдордун тамактануусу жөнүндө

Өзгөчө кырдаал - бул кырсыктан, катастрофадан, табигый жана башка кырсыктардан, пандемиядан адамдардын курмандыгына, адамдардын ден-соолугуна же айлана-чөйрөгө зыян келтирген, олуттуу материалдык чыгымдарды алып келген кырдаал.

Пландаштыруу өзгөчө кырдаалда жардам берүүнү же алардын кесепеттерин жоюуга уюштуруучулук жактан даярдыкты камсыз кылат. Буга адам жана каржы ресурстарын башкаруу, өзгөчө кырдаалдарга байланыштуу кампада кордун (запастын) жеткиликтүүлүгү, байланыш жана маалымат алмашуунун тартиби кирет. Мындай пландаштыруу муктаждыктарга өз убагында жана натыйжалуу гуманитардык жана башка жардамдарды көрсөтүү менен табигый кырсыктын кесепеттерин азайтууга жардам берет.

Шашылыш жардамды пландаштырууга кетирилген убакыт өзгөчө кырдаал убагында үнөмдөлгөн убакытка барабар. Кызмат көрсөтүүнүн кечендеши кырсыктын курмандыгы болгон адамдарга терс таасирин тийгизип, жардам көрсөткөндөр үчүн кошумча кыйынчылыктарды жаратат.

Өзгөчө кырдаалда балдар, айрыкча бир жашка чейинки балдар, калктын эң аялуу катмарынын катарына кирет, анткени алар ич өткөктөн, пневмониядан жана тамактын жетишсиздигинен арыктоодон улам өлүмгө дуушар болушу мүмкүн.

Өзгөчө кырдаалда эмчек эмизүү бир жашка чейинки балдардын аман калышына жардам берет. Эне сүтү балдар үчүн идеалдуу тамак болуп саналат. Анын курамында антителолор бар, анын ичинде COVID-19га каршы, алар жугуштуу ооруларга каршы күрөшөт, баланын ичегисине бактериялардын кирип кетишинен жана диареянын пайда болушунан сактайт.

Өзгөчө кырдаалдарда, ымыркайлар менен жаш балдардын жетишсиз тамактануудан арыктоо жана өлүмүнөн сактануунун эң мыкты жолдору:

- төрөтгөн кийинки биринчи саатта эмизүү,
- бала төрөлгөндөн кийинки биринчи сааттан алты айга чейин эне сүтүн гана берүү,
- бала алты айга толгондо кошумча тамак-аш азыктарын берип, эмчек эмизүүнү эки жашка чейин, мүмкүн болсо эки жылдан кийин да улантуу керек.

Өзгөчө кырдаалдарда балдарды тез-тез эмизүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү өтө зарыл, бул балдарды эки жашка чейин эмизүүгө шарт түзөт.

COVID-19 оорусуна кабылгандар үчүн тамактануу боюнча сунуштар

COVID-19 оорусу учурунда

- тамакты аз-аздан, бирок бат-баттан жеш керек,
- арык эт, куш эти, балык, жумуртка жесе болот; бышыруу ыкмалары: сууга кайнатуу, буулап бышыруу, демдеп бышыруу,
- кычкыл сүт азыктары, өтө майлуу эмес быштак жана каймак,
- дан эгиндери: күрүч, таруу жана гречкадан жасалган ботко,
- жашылча жана мөмө-жемиштер,
- суюктуктарды 1 кг салмакка кеминде 30 мл өлчөмүндө колдонуңуз: жылуу суу, алсыз чай, жемиш ширеси, компот,
- кантты колдонууну чектөө керек,
- туз жегенди күнүнө 5 граммга чейин (бир чай кашык) чектеңиз. Туз денеде суюктуктун кармалышына өбөлгө түзөт, бул COVID-19 пневмониясынын күчөшүнө шарт түзөт.

- Спирт ичимдиктерин ичүүдөн алыс болуңуз, анткени ал маанилүү органдар үчүн уулуу, суюктукту жоготот жана дары-дармектин керектүү натыйжаларга алып келишине бөгөт болот.

Тамак ооруганда:

- май кошулган сүт тамак оорусун басаңдатып, какырыкты чыгышына жардам берет,
- тамак содасы кошулган жылуу суу (200 мл + 1 чай кашык) да тамактын оорусун басаңдатат.

COVID-19 оорусунан сакайуу мезгилинде туура тамактануу принциптерин кармануу керек, атап айтканда:

- Бышыруунун жумшак ыкмаларын колдонуңуз: сууга кайнатуу, буулап бышыруу, демдеп бышыруу.
- Тамакты күнүнө кадимки режимде жана көлөмдө 5 маал ичиңиз: 3 маал (эртең мененки, түшкү жана кечки тамак) жана 2 закуска (түшкү жана түштөн шам-шум этүү). Жеңил тамак катары жашылча-жемиштерди, айран, биолакт, быштак колдонгон оң. Акыркы тамакты уктаардан 2 саат кем эмес убакта жеш шартка ылайык.
- Оорудан кийин табит начар болуп жатса, кичинеден бөлүп-бөлүп ичүү сунушталат, сүйүктүү тамагыңызга артыкчылык берилиши керек.
- COVID-19дан кийин калыпка келүү үчүн, болжол менен 2 жуманын ичинде күнүмдүк тамак-ашты 1 порцияга көбөйтүңүз.
- Суюктукту жетиштүү көлөмдө ичкиле, ар бир килограмм салмакка болжол менен 30 мл. Мисалы, дене салмагы болжол менен 70 кг болсо, анда $70 \times 30 \text{ мл} = 2100 \text{ мл}$ суюктук. Бул суюктукка ар кандай тамактан курамыгындагы суюктук да кирет. Мисалы, шорпо, сүт, айран.
- Чаңкооңузду кандыруу үчүн улуттук суусундуктарды колдонуу абдан пайдалуу: күчтүү эмес бозо (алкоголдун массалык үлүшү 2,5% дан 4,5% га чейин), саамал же бир күндүк кымыз (алкоголдун массалык үлүшү 2,5% га чейин), чалап. Максим менен чалаптын туздуу болбогону өтө маанилүү.
- Күнүнө болжол менен бир чай кашык (5 грамдан аз) йоддолгон туз керектесенер болот. Бул күнүнө кабыл алынган бардык тамактардагы жана суусундуктардагы туздун жалпы көлөмү.
- Чайды тамактангандан кийин 1,5-2 сааттан кийин ичүү керек, анткени чай темирдин тамактан сиңишине тоскоол болот.
- Өтө майлуу жана таттуу тамактарды, өнөр жай шартында жактан иштетилген тамак-аш азыктарын, мисалы ар кандай консерваланган азыктар, колбасалар, краб таякчалары, чипсылар, суусундуктар, ширелер, печенье, кыямдар жана башка кондитердик азык-түлүктөрдү жегенге кескин түрдө чек коюңуз, анткени алар ден-соолукка зыяндуу. Бул азыктардын курамына кирген транс майлар ден-соолукка, айрыкча жүрөк жана кан тамырларга өтө зыян.
- Кара кесек этти, балыкты, үй канаттууларынын этин, буурчак өсүмдүктөрүн (буурчак, жасмык, маш, буурчак, буурчак), жаңгактарды жегиле.
- Жашылча-жемиштерди көбүрөөк жегиле, күнүнө жок дегенде 400 грамдан кем эмес. Күн сайын кеминде үч башка түстөгү жашылча-жемиштерди жегенге аракет кылыңыз, мисалы: жашыл (укроп), кызыл (помидор) жана ак (капуста), ал эми эртеси: күлгүн (баклажан), жашыл (петрушка) жана апельсин (сабиз) ж.б.
- Иммундук системаны чыңдоо үчүн койдун, барсук, ит, чочко жана башка майлардын түрлөрүн колдонуу эч кандай илимий негизге ээ эмес. Андан тышкары, ашыкча май боорго топтолуп, боорду май басуусуна жана анын ордуна тырыктардын пайда болушуна, ал тургай боор рагы сыяктуу олуттуу ооруларга алып келиши мүмкүн.